

Даниленко Віктор (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент, зав. відділом історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Лаас Наталія (м. Київ)

Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.
natalia.laas@gmail.com

Смольницька Мирослава (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.
УДК (477)316.3»1946/1964»

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ВІД ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ ДО ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

У статті зроблено спробу узагальнити вивчення проблем соціальної історії України часів пізнього сталінізму та хрущовського періоду. З цією метою автори використовують концепти «трансформація», «традиційний соціум», «модернізація».

Ключові слова: *соціальна історія України, соціальні трансформації, традиційне суспільство, модернізація.*

Становлення громадянського суспільства в Україні, а також прискорення процесів інтеграції нашої держави у європейське та світове співтовариство зумовлюють пріоритети історичних досліджень. Ними стають соціально-економічні, суспільно-політичні, культурно-духовні, психологічні та інтелектуальні аспекти розвитку людства. В середовищі істориків зріс інтерес до життя як кожного індивіда, так і соціальних та професійних груп, прошарків і суспільства загалом. У цьому контексті особливо цінним стає з'ясування особливостей, проявів, перебігу та результатів соціальних трансформацій у соціумі в різні історичні періоди.

Історія соціумів, соціальних і професійних груп, мешканців певних населених пунктів та історія приватного життя окремих індивідів поступово витісняє тематику політичної та воєнної історії країн і континентів. Соціальна історія, яка вивчає соціальні групи і верстви з погляду їхнього повсякдення, займає поважне місце в сучасних історичних студіях, оскільки пропонує аналіз соціальної сфери, виявляє позитивні та негативні сторони життя населення. У центрі уваги істориків постає людина з її повсякденними вимогами, потребами, запитами, інтересами, взаємостосунками і становищем у суспільстві.

Значні досягнення в розробці тематики соціальної історії здійснили зарубіжні вчені, проте їхні праці носять переважно теоретичний характер, і українських реалій, зрозуміло, не розкривають. Наукове дослідження соціальної історії України ХХ ст. потребує аналізу і застосування нових методологічних підходів, оскільки попри напрацювання українських вчених, все ще залишаються прогалини у дослідженні процесів і тенденцій розвитку українського суспільства. Це зауваження повною мірою стосується повоєнного двадцятиліття.

Наявність широкого спектру малодосліджених проблем дає можливість виділити кілька тематичних напрямів, результати дослідження яких дають загальну картину соціального життя населення України в період другої половини 1940-х — першої половини 1960-х рр. Серед них:

- соціальна спрямованість національної політики радянської держави, зміни етнодемографічної структури і етнічної стратифікації українського суспільства, вплив міжреспубліканських міграцій на соціальний склад населення України, динаміка міжнаціональних стосунків, спроби реформування національних відносин у СРСР, динаміка змін етнічної структури українського суспільства, соціокультурне становище етнічного українства, асиміляційні процеси в середовищі національних меншин та етнічних груп;
- соціальна поведінка населення, соціальні чинники формування політичної культури, реформи М. Хрущова як чинник лібералізації політичного режиму, становлення громадських рухів за національне відродження, реабілітаційний процес, його перебіг та наслідки, проблеми ресоціалізації амністованих та реабілітованих громадян, реструктуризація схеми соціальної стратифікації у зв'язку з реалізацією політики лібералізації;
- суспільно-політичні настрої населення України, їх подібності та відмінності у період пізнього сталінізму та хрущовський час, соціальні реакції громадян на значущі події внутрішньополітичного та міжнародного життя, роль цих подій в накопиченні трансформаційного та революційного потенціалу в суспільстві, особливості суспільно-політичних настроїв серед різних соціальних груп;
- релігійність населення України, повсякденні прояви і трансформації релігійної свідомості віруючих УРСР, соціокультурні впливи, яких вона зазнавала, уявлення віруючих про причини їхньої релігійності, релігійні почуття, настрої, переживання, існування язичницьких світоглядних елементів у віруваннях і традиціях українського народу, функціонування елементів радянської ідеології як квазірелігійних;
- соціальні відхилення як чинник структурних змін українського соціуму, система законодавчо-директивного тиску і девіантність в умо-

- вах голоду 1946–1947 рр. в Україні, типи та форми девіацій в українському суспільстві хрущовської доби, суспільно-політичні трансформації як фактор активізації девіантних проявів, державні заходи щодо мінімізації девіаційних процесів, правове урегулювання проблем соціально незахищених в Україні, особливості девіантних проявів у період хрущовської «відлиги»;
- соціально-побутова сфера як показник рівня життя громадян, житлові проблеми в Україні, соціальні проблеми українського суспільства в добу М. Хрущова, реформи в соціальній сфері та їх наслідки, особливості пенсійної реформи, загальні зміни в ставленні до умов життя, соціальні проблеми робітників індустрії, підсумки «відлиги» — зміна якості життя населення радянської України;
 - місце номенклатури в соціальній структурі населення України, освітньо-культурний рівень номенклатури, соціальний портрет номенклатури, становище радянсько-партійного керівництва, спроба скорочення адміністративного апарату СРСР 1954 р.: задум і наслідки, «хрущовський стиль» управління в оцінках сучасників, повсякденне життя представників влади, їхня асоціальна поведінка, образ влади в оцінці громадян, звернення громадян як інструмент впливу на владу;
 - правові аспекти гендерної політики в УРСР, гендерна ситуація в суспільстві, влада і гендерно обумовлені ролі в соціумі, гендерні сфери активності в радянському соціумі в повоєнне двадцятиліття, чоловічі та жіночі стратегії та практики поведінки;
 - динаміка кількісно-якісних показників гуманітарної інтелігенції, вплив контрольованого лібералізму на життя інтелігенції, повсякдення гуманітарної інтелігенції України: трансформації життя і світогляду, науково-педагогічна інтелігенція в структурі інтелігенції радянської України.

Ще десятиліття тому дослідження у розрізі соціальної історії були відносно новим напрямом у вітчизняній історіографії. Перехід до них був зумовлений вимогами реформування гуманітарної науки. Нині ж розробка методології соціальної історії, апробація усної історії, мікроісторії, гендерних досліджень тощо сприяє подоланню відставання української історичної науки від світової.

З'ясування низки проблем українського радянського суспільства середини 1940-х — першої половини 1960-х рр. дає підстави для здійснення комплексного аналізу соціальних процесів пізнього сталінізму та хрущовської «відлиги» — доби переходу від традиційної сталінської моделі влади до певної модернізації як владних інституцій, так і організаційних форм соціально-економічного та культурного життя.

Метою цієї статті є з'ясувати, як українське суспільство розвивалося в період традиційної «сталінської моделі» соціалізму і які зміни відбувалися в його середовищі в умовах лібералізації суспільно-політичного життя. Якщо брати до уваги розвиток українського суспільства в період пізнього сталінізму, то його можна розглядати як «традиційний» стосовно перших десятиліть радянської держави, оскільки цей період в історії України характеризується — у порівнянні з наступними — відсутністю глибинних змін у різних сферах економічного, суспільного, політичного та культурного життя. Традиційне суспільство вимагає від своїх членів повністю підкоряти особисту, інтелектуальну і соціальну ініціативу авторитету і традиції.

Між становленням та утвердженням у 1920–1930-х роках сталінської моделі розвитку й періодом пізнього сталінізму стояла Друга світова війна, перемога в якій теоретично давала шанс змінити систему й піти іншим, нетрадиційним шляхом розвитку. Однак таким шансом не скористалися. Саме в період 1945–1953 років найяскравіше проявилось чимало характерних рис режиму, основи яких були закладені у 1930-х рр.: суцільна ідеологізація, свавілля влади, домінування органів державної безпеки у всіх сферах життя, амбівалентність суспільної свідомості, втручання партії-держави у сферу приватного життя, загострення міжнаціональних стосунків тощо. Після війни відбувалося відновлення тотального контролю партії у суспільстві, частково втраченого в роки війни.

Реанімація курсу на «побудову комунізму в СРСР» передбачала зміцнення колгоспної системи і сільського господарства, піднесення важкої промисловості, нарощування обороноздатності та ін. За всіма цими процесами стояла людина, чий повсякденні інтереси і потреби не стали пріоритетними завданнями влади.

Новий поштовх отримала ідея стирання різниці між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, передумови для реалізації якої нібито вже були створені. Соціальна уніфікація передбачала не лише формальну «зрівнялівку» матеріального становища, але й вирівнювання духовних потреб і запитів індивідів. Специфічними засобами й методами продовжувалась боротьба з антисоціальними явищами (алкоголізмом, наркоманією, проституцією, жебрацтвом тощо), які не пасували до картини благополучного життя при комунізмі. Спричинена катастрофічним станом фронту потреба відновити діяльність Церкви обумовила сплеск релігійності в повоєнний період. Соціум став полем експериментів щодо формування нової історичної спільноти, тому нових стимулів було надано процесам національної нівеляції.

Соціальні зміни відбувалися в нових геополітичних умовах, зокрема, початку «холодної війни» та формування ворожих військово-політичних

блоків. На фоні «деградуючого» капіталістичного устрою соціальні процеси в Україні зазнавали серйозних деформаційних впливів. Власне, в історичній ретроспективі повоєнний сталінський режим можна назвати «традиційним» для СРСР.

Хрущовський період в історії України сприймається як початок важливих змін у житті держави і суспільства, і такі оцінки мають під собою підстави. Справді, М. Хрущов здійснив низку заходів, які суттєво змінили життя громадян. Заходи стосовно поліпшення правового, соціального, побутового становища населення і до сьогодні згадуються сучасниками. Водночас реформи М. Хрущова — це початок системної кризи радянського суспільного ладу, радянської практики міжнаціональних стосунків.

Досліджуючи хрущовський період, ми користуємося концептом «модернізація», розглядаючи її як динамічне і якісне покращення в соціально-економічній та політичній сферах. Це поняття відмінне від модернізації «класичної» як переходу від аграрного суспільства до індустріального. У нашому дослідженні модернізація означає оновлення та виявлення ознак сучасності у різних сферах життя соціуму. Вживаючи термін «модернізація», ми аналізуємо різноманітні соціальні процеси, які в кінцевому підсумку сприяли розвитку: перетворення науки і техніки на важливий чинник соціальних змін; масове переселення із села в місто; утворення промислової інфраструктури; секуляризація релігії; становлення масової освіти; поліпшення загального добробуту населення; збільшення кількості вільного часу тощо.

Український соціум періоду пізнього сталінізму та хрущовського часу є, без сумніву, показовим для вивчення проблем політичних, соціально-економічних та соціокультурних трансформацій. Вивчення перших двох десятиліть повоєнного часу в сукупності, як єдиного, хронологічно неперервного процесу довгого тривання дозволило чітко окреслити ті явища і тенденції суспільного розвитку, які залишалися незмінними, базовими засадами радянської системи, а також виділити ті аспекти, що стали об'єктом модернізаційних перетворень.

Визначальними для українського суспільства перших повоєнних років соціально-структуруючими силами стали війна та повоєнне відновлення попереднього комуністичного політичного режиму, довоєнної моделі управління, насадженої з імперського центру. Передусім, війна спричинила трансформацію соціальної структури за віковими, статевими, національними параметрами. До війни єдиною нормативною і легітимною силою в утворенні соціальних груп був радянський політичний режим. Саме згідно комуністичної доктрини класового поділу суспільства та групування цих класів на двополюсній шкалі прогресивних і ворожих у радянському соціумі почалися активні процеси соціальної інженерії —

держава визначала категорії населення, давала їм ціннісну оцінку і приймала рішення стосовно доцільності існування тих чи тих соціальних верств і етнічних груп.

У випадку воєнного часу радянська державна машина на деякий час втратила контроль над частиною власної території, більшість з якої припадала саме на українські землі. Особливістю українського повоєнного суспільства, на противагу решті радянського соціуму, було те, що саме тут найвідчутнішим був вплив війни на всі соціальні процеси. Українське населення стало головним об'єктом нацистської політики, що проводилася на противагу вже існуючій радянській системі. Окрім того, в українському соціумі виразне місце займали також самоорганізаційні рухи на локальному рівні, особливо помітні у перші роки війни, коли радянська держава втратила контроль, а німецька влада ще не встигла нав'язати власний.

У перші повоєнні роки соціальна політика була зумовлена різноманітністю соціальних груп, що різнилися від довоєнної ситуації. Аналіз соціальних процесів засвідчує, що реально існуючі категорії населення українського соціуму можна поділити на кілька типів. До першого з них належали ті, які ще у довоєнний час становили основу радянської стратифікаційної системи, — партійні функціонери, інтелігенція, робітники та селяни. Щодо них у повоєнний час спостерігалася тенденція відновити їхню вагу в соціумі. До іншого типу соціальних груп належали ті, виникнення яких безпосередньо було пов'язано з війною чи воєнними діями, — колишні військовики (демобілізовані, партизани, інваліди війни, військовополонені), репатріанти, вдови і сироти, члени загонів ОУН–УПА, колабораціоністи, ті, що перебували на окупованій території тощо. Їхнє формування та існування відбувалося поза полем соціального контролю радянського режиму, що після війни викликало цілком зрозумілу реакцію підозри до них. Радянська держава зіткнулася з проблемою уніфікації соціальної структури повоєнного українського суспільства, що потребувало заходів інтеграції соціальних груп в усталену та ідеологічно вивірену систему, або ізоляції чи фізичного знищення тих категорій, які становили найбільшу небезпеку і не піддавалися ідеологічному перевихованню.

Соціальна свідомість населення перебувала під впливом двоїстого досвіду — з одного боку, це відкриття факту, що існували реальні альтернативи радянській владі. Хоча таке усвідомлення відбувалося у різний спосіб: і в позитивний (знайомство з життям Центральної і Західної Європи під час наступу на Німеччину), і в негативний (перебування під окупацією, в полоні чи на примусових роботах у Німеччині), однак своїм наслідком воно мало зародження альтернативного критичного мислення,

що ставило під сумнів єдино можливе домінантне становище радянської влади. З іншого боку, Радянський Союз таки вийшов переможцем із війни, і прийняття радянської ідентичності означало позитивну психологічну ідентифікацію з героїзмом і перемогою. Цей двоїстий досвід визначив динамічність соціальних настроїв і поведінки, коли частина населення безсумнівно приймала основні засади радянського устрою та відгукувалася на відбудовні ініціативи, але водночас критикувала конкретні заходи досягнення бажаної для них мети.

Різде зменшення регульованості соціальної інтеракції, втрата контролю над ними під час війни змушували частину населення повертатися до традиційної релігії та віри в Бога як надприродну силу, що здатна захистити у непевний час і вберегти від небезпеки. Стихийне повернення до релігійних практик на рівні повсякденної свідомості, а потім свідоме залучення православної церкви до ідеологічних кампаній пізньосталінських часів спричинили до підвищення релігійності українського соціуму, особливо зважаючи також на приєднання західноукраїнських земель. Зміни в соціорелігійній ситуації у суспільстві спонукали до трансформації окремих елементів релігійного життя. Йдеться про нерівномірну участь у різних релігійних обрядах, відступ від канонічних практик, суміщення християнських та язичницьких вірувань, суперечлива релігійність серед деяких комуністів — неприйняття на офіційному рівні, але дотримання окремих релігійних обрядів у приватному житті.

Врешті, іншим наслідком змін у механізмах соціального контролю стало зростання та урізноманітнення типів девіацій в українському соціумі першого повоєнного десятиліття. Вироблені під час війни стратегії виживання, що в умовах повоєнної розрухи, матеріальної незабезпеченості та голоду 1946–1947 років не втратили своєї актуальності для населення, і якими часто користувалися у повсякденному житті, під ідеологічним кутом зору для відновленого радянського режиму були неприйнятними і навіть небезпечними. Вони означали, що частина громадян свідомо обирала альтернативний, хоча й не найкращий, спосіб життя, відмінний від радянських канонів й існуючий поза офіційною системою суспільних стосунків.

Хрущовський період для історії України став не менш складним та неоднозначним, ніж попередній сталінський. Визначений в історіографії як перехідний, реформаторський, зламний для Радянського Союзу, він цілком виправдано може вважатися таким і для української історії. Свою трансформаційну суть період «відлиги» засвідчив спочатку в політичній сфері. У 1956 р. після доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС та розвінчання «культу особи» Й. Сталіна політична система СРСР зазнала неунікненних змін. Виникла реальна можливість політичної суперечки за

лідерство та формування груп інтересів, які, використовуючи офіційні та неофіційні механізми, лобіювали прийняття бажаних політичних рішень. Зазнали трансформацій також засоби та методи контролю громадян: від безумовної сили терору режим перейшов до вибудовування системи ідеологічного та політичного конформізму, варіюючи методи від заохочення, матеріального та символічного стимулювання до поміркованого насилля.

Реалії хрущовського періоду — це підважування теорії тоталітаризму в її класичному зразку. Сталінізм як тоталітаризм втрачає свій есенціалістичний вимір, перестає бути феноменом поза часом, простором та історичним контекстом. Відтак, «відлига» як відповідь на виклик сталінізму значно урізноманітнює розуміння динаміки політичного режиму в СРСР та ставить питання про діахронічні трансформації недемократичних політичних режимів.

Інший вимір хрущовського періоду — коригування економічної моделі розвитку радянського суспільства. У 1950-х рр. Україна здобула значний економічний потенціал. Вона стала одним із центрів металургії та машинобудування, нарощувала темпи енерго- та електромашинобудування. У республіці збільшився видобуток нафти і вугілля, розвивалася газова промисловість. Мета економічних реформ полягала в тому, щоб вивести промисловість і сільське господарство з кризи, розширити права республік і місцевих органів влади в економічних справах, права трудових колективів, зацікавити їх у результатах своєї праці, прискорити науково-технічний прогрес, скоротити розрив в економічному розвитку від західних країн, сприяти поліпшенню кооперації та поділу праці в межах економічного регіону.

М. Хрущов декларував ідею «соціалізації» економіки, що передбачало зміну співвідношення темпів розвитку промисловості «групи А» та «групи В», а також кардинальні реформи в сільському господарстві. І хоча за своєю суттю економічне управління залишалося планово-директивним, проте період другої половини 1950-х — середини 1960-х років змінив структури економіки та баланс між галузями промисловості, що дозволило сформувати основи для суспільства споживацького типу.

Хрущовські політичні та економічні трансформації добре надаються до характеристики макрорівня у суспільстві, що дозволяє вченим дискутувати про фундаментальні питання — еволюцію радянської суспільної моделі, динаміку стосунків та взаємовпливів демократичних та недемократичних режимів ХХ ст., структурну залежність типу економічної системи СРСР від політичних змін тощо. Втім, пріоритети сучасної вітчизняної історіографії змістилися від макро- до мікрорівня. Тому головним питанням для авторів було, у який спосіб означені глобальні зміни в СРСР відбилися на пересічному громадянині українського радянського соціуму.

Такі соціальні трансформації на мікрорівні в суспільстві середини 1950-х — першої половини 1960-х років були передусім результатом політики влади, що характеризувалася зміною стиля управління в бік лібералізації суспільно-політичного життя. Процес оновлення можна було спостерігати в усіх сферах, але зміни, що супроводжували процес реформування держави, часто мали надто суперечливі наслідки.

Зважаючи на залежний статус України у складі СРСР, фундаментальне значення для українського соціуму мала етнонаціональна політика радянської держави. Денаціоналізація України, уніфікація культурного життя в радянські часи більше, ніж в минулому, послаблювали Радянський Союз як імперське утворення, бо знижували поріг його цивілізованості та культури, посилювали закритість радянського суспільства від зовнішнього світу. Заходи русифікації, централізації та уніфікації, які здійснювалися в руслі колонізаційної політики, орієнтували український народ на чужу національну ідею. Дегероїзація і денаціоналізація української історії і наповнення її чужими героями сприяли формуванню поколінь «радянських українців» — носіїв негероїчної ментальності. Повоєнна радянська Україна посилювала процес її перетворення із суб'єкта певної політичної і культурної активності в об'єкт зовнішнього впливу, що приречило її на провінційне існування і екстенсивний шлях розвитку.

Міграційна політика радянської влади мала відверто антиукраїнський характер. Вона була спрямована на посилення контролю над Україною, на руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків. Свідомо регулюючи міграційні рухи, впроваджуючи «прокрустову національну політику» щодо певних національностей, поступово зменшуючи співвідношення автохтонного етносу, держава прискорювала темпи формування поліетнічної палітри України. Щодо корінного етносу, то його перспективою була повна асиміляція і розчинення в російському етносі.

«Новий» курс у національній політиці СРСР періоду хрущовської «відлиги» за своєю суттю залишався сталінським, спрямованим на формування єдиної спільноти на базі російського народу та культури. На відміну від більшості країн світу, проблема збереження етнічної ідентичності та культурної самобутності в Україні на час завершення хрущовської «відлиги» залишалась актуальною не лише для етнічних меншин, а й для титульної нації — українців.

Поліетнічність українського соціуму та загроза статусу українців як титульної нації стали тим тлом, на якому формувалися розмаїті суспільно-політичні настрої населення та соціальні реакції громадян на значущі події внутрішньополітичного та міжнародного життя. Без сумніву, найважливішою такою подією став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні якого М. Хрущов виголосив таємну доповідь,

присвячену розвінчанню «культу особи» Й. Сталіна, викриттю і засудженню масових репресій.

На жаль, гостра критика з вуст першого секретаря ЦК КПРС не торкалася базових структур командно-адміністративної системи, причин існування одноосібної влади. Звинувачуючи Й. Сталіна за створений режим політичного терору, М. Хрущов не засудив сам принцип державного тероризму. Втім, саме рішення XX з'їзду засадничо вплинули на суспільно-політичну і морально-психологічну атмосферу в країні, поклали початок серйозним зрушенням у духовному житті суспільства.

Численні документи, як-то: листи населення, дописи у пресу, звіти про обговорення партійного форуму на зборах працівників та партійних організацій, які надходили до ЦК КПУ, наочно демонструють — думки та настрої звичайних громадян йшли значно далі від установок XX з'їзду. Критика «культу особи» Й. Сталіна органічно пов'язувалась із подоланням тих негативних і невластивих явищ, які десятиліттями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовності української нації, забуття мови, історії і традицій народу. З іншого боку, партійно-державний апарат, вихований і сформований в 1920–1940-х роках, розглядав критику «культу особи» як чергову ідеологічну кампанію, проведenu за чітко встановленими правилами і наперед визначеним сценарієм.

Серйозним випробуванням для політичної «відлиги» у Радянському Союзі другої половини 1950-х років стала Угорська революція 1956 року, під час якої керівництво СРСР, незважаючи на проголошений курс на лібералізацію, ще раз довело своє небажання відмовитися від ролі світового жандарма. Попри численні повідомлення засобів масової інформації про повну і безумовну підтримку введення військ із боку трудових колективів та окремих громадян, в архівах вищого політичного керівництва та колишніх спецслужб СРСР зберігаються свідчення, які говорять про зовсім протилежне.

Події жовтня та листопада 1956 року в Угорщині викликали у переважної частини населення УРСР занепокоєння та невпевненість у завтрашньому дні, панічні настрої, страх нової війни, загострення критики радянського режиму, співчуття революціонерам та надію на продовження революції на теренах України. Загалом, різноманітні форми протестних акцій серед різних верств українського соціуму спостерігалися аж до розвалу СРСР, адже соціально-економічні та політичні причини невдоволення громадян були породжені самим функціонуванням радянської командно-адміністративної системи.

Одним із важливих складників соціальної поведінки та настроїв населення хрущовського періоду стала релігійність. Релігійна свідомість

віруючих зазнала вагомих впливів і з боку атеїстичної пропаганди, політичних, соціально-економічних, міграційних процесів, розвитку освіти й науки, науково-технічного прогресу. Ці чинники так чи так впливали на різні аспекти релігійної свідомості — мотивацію релігійності, сприйняття ідеї Бога, релігійні ідеї про спасіння, відпущення гріхів, уявлення про загробне життя, рай та пекло, специфіку проявів релігійних почуттів та настроїв. Одні з них виявилися стійкішими до цього впливу, інші — слабшими. Релігійні ідеї, порівняно з першими повоєнними роками, зміщувалися на периферію свідомості та втрачали свій вплив на життя людей.

Загалом же, непослідовність та обмеженість процесу десталінізації, хиткість і незавершеність демократичних перетворень другої половини 1950-х — середини 1960-х років у СРСР в цілому, і в Україні зокрема, обумовили новий етап боротьби з будь-якими проявами інакодумства. Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом було прийнято низку рішень, які не просто урізали плюралізм думок і поглядів, а націлювали партійні організації, правоохоронні органи на боротьбу з будь-якими проявами інакодумства. Консервативні та реакційні тенденції в ідеологічному і суспільно-політичному житті поступово втягували країну в стан глибокого формаційного застою.

Іншою сферою, що зазнала суттєвих трансформацій у хрущовський час, стала соціально-побутова. Реформи, здійснені в УРСР у галузі житлового і соціального забезпечення населення, були зумовлені необхідністю подолати кризу режиму, що особливо гостро далася взнаки у перші повоєнні роки. Впродовж 1953–1964 рр. система соціального забезпечення робітників, службовців і певних категорій колгоспників в УРСР, як і загалом у СРСР, набула системного, практично завершеного вигляду як система класичного типу, що заснована на гарантованих державних соціальних виплатах. Реформа 1956 р. поліпшила пенсійне забезпечення всіх груп, за винятком селянства; подальший її розвиток спричинив позитивні зрушення також і у пенсійному забезпеченні селян.

Відчутними були й наслідки житлової реформи: різке кількісне збільшення обсягу житлового будівництва (яке певний час навіть випереджало зростання міського населення), якісна його зміна, що виявилася в переході до масового будівництва індивідуальних квартир і спричинила заміну покімнатного заселення нових житлових будинків посімейним. Відтак, нестачу житла хоча й не було ліквідовано, але гостроту проблеми значно зменшено.

Обидві ці галузі справили величезний вплив на суспільство. Головно, змінилося ставлення радянської держави до життєвих проблем пересічних громадян. Було зреалізовано низку заходів, що, з одного боку, засвід-

чували реальне бажання радянського керівництва ці проблеми вирішити, а з іншого, — навіть часткові успіхи у цьому безупинно експлуатувалися радянською пропагандою як доказ соціальної орієнтованості та гуманності комуністичної системи.

Внаслідок тогочасних — хоч обмежених і непослідовних, але позитивних — реформ реальні доходи громадян зросли, що створювало передумови для розширення внутрішнього ринку. З іншого боку, керівництво продовжувало надавати перевагу розвитку важкої та «середньої» промисловості, різного штибу військовим програмам, куди спрямовувало переважну частину коштів державного бюджету, тоді як легка і харчова промисловість розвивалися за залишковим принципом. Результатом закономірно став тотальний дефіцит — харчових продуктів, товарів широкого вжитку, товарів першої необхідності, — що не могло не збурювати масового невдоволення. Житлове будівництво, навіть у найуспішніші свої роки, відверто не встигало за промисловим.

Завдяки маніпуляціям із громадською думкою негаразди, що походили від системних вад, вдалося персоніфікувати, а успіхи приписати системі. Побічним наслідком того, що підвищення добробуту не було прив'язане до ефективності праці, став процес розбещення населення соціальною опікою держави. А величезна диспропорція між «трудящими» і «номенклатурою» продовжувала чимглибше розширювати суспільство.

Аналіз соціальних аспектів реформування 1953–1964 рр. в УРСР показав, що, долаючи кризу, система вперше проявила іманентну нездатність до трансформації. Проявила масштабно і яскраво, але ніхто з її апологетів цього не зрозумів і не спробував виправити стратегічні вади. Незначна тактична лібералізація допомогла уникнути політичної нестабільності, що, разом із усвідомленням пересічними людьми певного поліпшення добробуту, дало змогу експлуатувати ентузіазм комуністичного будівництва, який став мобілізуючим чинником розвитку країни у цей та наступні історичні періоди.

Суспільно-політичні та соціально-побутові перетворення вплинули на становище соціальних груп, передусім тих, яких радянські ідеологи вважали ключовими для стабільного функціонування системи, — номенклатури та інтелігенції. У середовищі інтелігенції панували різні настрої і ставлення до влади, але загалом критика «культу особи» вважалася початком самостійного творчого та духовного розвитку української культури. Влада ж продовжувала розглядати інтелігенцію під кутом зору чистого функціоналізму: як соціальну верству, покликану чітко й слухняно виконувати функції комуністичного виховання та навчання. Це виявлялося, з одного боку, у систематичній політиці покращення матеріального добробуту та умов праці викладачів. Разом з тим, влада виразно

упривілейовувала природничі й технічні науки за рахунок наук гуманітарних, продовжувала політику русифікації та демонструвала незмінність усталеної схеми розвитку України.

В управлінській і кадровій сферах відбулася зміна поколінь управлінців. У партію і, відповідно, у органи радянської влади прийшло нове покоління — люди, чиє становлення як особистостей припало на роки війни. Хрущовський період став часом формування нової номенклатури — у період перебудови більше половини керівних і управлінських кадрів УРСР стали членами партії саме в 1956–1964 рр. Матеріально-побутова стабільність і прогнозованість часів Й. Сталіна перейшли у непередбачуваність при М. Хрущові. Саме погіршення рівня добробуту номенклатури, що втім продовжував залишатися незрівнянно вищим, ніж у решти населення, стало одним із факторів посилення невдоволення М. Хрущовим та його відсторонення від влади.

Значних новацій, порівняно зі сталінським періодом, зазнали умови праці керівників та управлінців, суттєво зросли вимоги до їхнього освітньо-професійного рівня. У 1950-х роках разом із Й. Сталіним відійшли у тінь репресії і терор як засоби державного управління. На зміну їм прийшли реорганізації і ротації. Номенклатура позбулася стабільного страху за своє життя та перед вождем, але він трансформувався у боязнь за посаду, яка давала високий соціальний статус. Структурно-функціональна і кадрова модернізація адміністративно-управлінського апарату при М. Хрущові стала тією базою, що зумовила відносну стабільність «застійних часів».

У гендерному вимірі перші повоєнні двадцятиліття в УРСР характеризувалися двоякими процесами: спостерігалось звеличення жінки, підкреслення її засадничої ролі у суспільно-політичному житті. З іншого боку, в умовах необхідності максимального використання жіночих репродуктивних функцій, влада провадила законодавчо-регульований наступ на приватне життя шляхом контролю за народжуваністю. На жінку покладался своєрідний «подвійний тягар»: у приватній сфері зразкове виконання соціальних ролей дружини та матері; у публічній — роль ударниці праці та громадської активістки. Якщо соціальний статус та успіх чоловіка вимірювався його кар'єрними звершеннями, незаміжня та бездітна жінка з виразними професійними амбіціями була радше соціально негативним та осудним персонажем.

Цей щойно згаданий приклад демонструє, наскільки фундаментальним у контексті пізньосталінських та хрущовських трансформацій є питання, яка модель поведінки вважалася нормою, а яка — девіацією, та як змінювався образ девіанта протягом пізньосталінського та хрущовського часів. Поряд із безсумнівними девіаціями — вчинками, що карались

кримінальним законодавством, — значущими були й менш граничні випадки, коли порушник норми не підлягав кримінальному покаранню, а втім морально засуджувався у суспільстві. Ба більше, інколи сама ж держава ставала безпосереднім творцем девіантних груп, або своєю діяльністю провокувала їхнє виникнення.

Зокрема, саме у такому непевному становищі у хрущовській час опинилися амністовані та реабілітовані громадяни. Політика лібералізації та відмови від репресій сталінського типу логічним наслідком мала фізичне звільнення частини громадян, засуджених за політичні та кримінальні злочини. З іншого боку, офіційне їх позбавлення девіантного статусу обмежалося правовим полем. У соціальній сфері, у сфері щоденних практик та спілкування вони залишалися поза межами «нормальності», причиною чого була передусім неефективна політика держави щодо їхньої ресоціалізації. Для багатьох з них це мало наслідком повернення до девіантного способу життя.

Загалом, соціокультурна історія України пізньосталінського та хрущовського періодів лише починає своє становлення в сучасній українській історіографії. Напрацювання у цій царині потребують подальшого ґрунтового теоретичного осмислення на основі нових джерел.

Даниленко Віктор (з. Киев)

Доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, заведующий отделом истории Украины второй половины XX в. Института истории Украины НАН Украины.

Лаас Наталія (з. Киев)

Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX в. Института истории Украины НАН Украины.
natalia.laas@gmail.com

Смольницька Мирослава (з. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX в. Института истории Украины НАН Украины.

Украинское общество: от позднего сталинизма к хрущевской «оттепели»

В статье сделана попытка обобщить изучение проблем социальной истории Украины времен позднего сталинизма и хрущевской эпохи. С этой целью авторы используют концепты «трансформация», «традиционный социум», «модернизация».

Ключевые слова: *социальная история Украины, социальные трансформации, традиционное общество, модернизация.*

Viktor Danylenko (Kyiv)

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Natalia Laas (Kyiv)

Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Miroslava Smolnitska (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Ukrainian society: from the late Stalinism till the Khrushchev period

In the article, the authors tried to generalize the ways of studying the problems of Ukrainian social history from the late 1940s till the late 1960s. The concepts that are used for this purpose include «transformation», «traditional society», and «modernization».

Keywords: *social history of Ukraine, social transformation, traditional society, modernization.*